

LANZAROTE, WONDERGROUND

Plains of twisted lava and smooth fields of ash: orange, red, brown, but mostly grey, fall away from the rocky heights of Isolte de Hilario. They are punctuated by the fragmented remains of ragged, spent volcanic cones. To the south and north they meet an arable desert, in the west the coast. This soundless landscape seems entirely, virginally, natural – the product of six years of volcanic activity between 1730 and 1736. The illusion of this untouched quality is maintained by an act of legislation. In 1974, the volcanic remains became the National Park of Timanfaya on the Canary island of Lanzarote, home to ‘mountains of fire’ and ‘seas of lava.’ Timanfaya is the most important weapon in Lanzarote’s impressive arsenal of aestheticised landscapes, specially prepared for the discerning tourist.

Visiting Timanfaya is an extraordinary experience. The lava hill of Isolte de Hilario provides both a panoramic view and a starting point. From the car park on its slopes, the visitor wanting to go further has to trade car for tour bus, and exchange individual journey for communal excursion. On board, a sublime soundtrack (combining voice-over with Strauss’s *Also Sprach Zarathustra*) substitutes for the silence of Timanfaya, and a narrative of resurrected mythologies gives literary and geographical meaning to the impenetrable scenery beyond the windows. Thus Timanfaya’s reality is carefully controlled and maintained – just a thin slice is offered to a tantalised audience. Cleverly dispersed over the island are similar moments of experiential intensity defined by carefully designed

Een rode verfstof die uit schildluizen wordt gewonnen.

Lanzarote, map / kaart

LANZAROTE, WONDERAARDE

Vlakten van verwrongen lava en vloeiende asvelden in oranje, rood, bruin maar vooral grijs, golven van de rotsachtige hoogten van de Isolte de Hilario neer. Ze worden geaccentueerd door in stukken gebroken overblijfselen van uitgebluste vulkanen. In het noorden en het zuiden reiken as en lava tot aan de vruchtbare woestijngrond, ten westen ligt de kust. Het stille landschap lijkt volkomen ongerept: ontstaan tijdens zes jaar van onafgebroken vulkanische activiteit tussen 1730 en 1736. Deze illusie van ongereptheid wordt in stand gehouden door wetgeving. In 1974 werd aan deze vulkanische resten de status van nationaal park toegekend. Het park heet Timanfaya en het ligt op het Canarische eiland Lanzarote, het land van 'bergen van vuur' en 'zeeën van lava'. Timanfaya is het klapstuk van Lanzarotes indrukwekkende arsenaal aan 'geësthetiseerde landschappen', speciaal ontworpen voor de bevoorrechte toerist.

Het bezoeken van Timanfaya is een bijzondere belevenis. De lavahelling van de Isolte de Hilario biedt panoramische vergezichten en is tegelijkertijd een natuurlijk vertrekpunt. Als bezoekers verder het park in willen, dienen zij op de parkeerplaats op de helling de individuele reis om te wisselen voor een collectieve excursie, door over te stappen op een bus. Eenmaal in de bus wordt de stilte van Timanfaya vervangen door een sublieme geluidsopname van *Also sprach Zarathustra* van Strauss, gemengd met een commentaarstem die vertelt over oude mythen. Zo wordt literaire en geografische betekenis gegeven aan het ondoorgrondelijke landschap buiten de bus. De werkelijkheid van Timanfaya wordt zorgvuldig geregisseerd en in stand gehouden, het verlekkerde publiek wordt op een afstand gehouden. Dergelijke intensieve zintuiglijke ervaringen in met zorg ontworpen landschappen op welgekozen locaties komt men overal op het eiland tegen. Het dagelijks leven op Lanzarote is heel anders dan thuis, maar de gemiddelde bezoeker went er snel. Op een locatie als Timanfaya is het exotische doelbewust geconcentreerd.

De constructie van deze bijzondere identiteit is het resultaat van een diepgaand onderzoek naar de plaatselijke geschiedenis en tradities, met name naar haar formele uitingen. Deze concentreerde zich op landschappen die onderzocht en gecategoriseerd werden naar onderlinge relaties tussen Lanzarotes sublieme geologische omstandigheden. Dit soort van onderzoek werd in de vroege, cruciale jaren van de ontwikkeling van het eiland tot toeristische trekpleister, uitgevoerd door de toenmalige woordvoerder van het eiland: de kunstenaar César Manrique, die de verbeeldingskracht bezat die nodig was om dit project tot een goed einde te brengen.

Vóór de toeristen kwamen, was de overwegend rurale bevolking van Lanzarote afhankelijk van landbouw en visserij. Het droge klimaat leidde ertoe dat de agrarische diversiteit beperkt bleef tot de productie van cochenille,¹ zout en wijn. Het eiland was niet geschikt voor veehouderij, noch konden winstgevende uitheemse gewassen zoals bananen of tomaten worden verbouwd. De bevolking van Lanzarote was arm, en de traditionele rurale landschappen ondergingen minder veranderingen dan die op de andere, meer vruchtbare Canarische eilanden. In de negentiende en twintigste eeuw werden de omstandigheden te extreem om boerenbedrijven in stand te houden en emigreerde een groot deel van de bevolking naar de Nieuwe Wereld.² In bestuurlijk opzicht was Lanzarote weinig belangrijk.

landscapes. The everyday reality of Lanzarote is already quite strange to the average visitor – but not beyond easy assimilation into normality. In places like Timanfaya, the exotic is wilfully distilled. The manufacture of this special identity is a result of extensive research into local histories and traditions, particularly their formal manifestations – focused on landscapes given value by association – under Lanzarotes sublime geological conditions. This type of research was carried out on Lanzarote during the crucial years of its early development as a tourist destination, by a spokesperson – artist César Manrique – with the imaginative latitude to carry it out.

Before the arrival of tourism, Lanzarote had a largely rural population dependent on agriculture and fishing. The arid climate meant that the potential for agricultural diversity was limited to cochineal,¹ salt and wine production. The island could not support livestock, nor could it support imported and lucrative crops like bananas and tomatoes (which now have become a popular crop with more efficient water management). This meant that, while the population was very poor, the traditional rural landscapes underwent less transformation than other, more fertile Canary Islands. During the nineteenth and twentieth centuries, as the challenge of farming such an extreme environment became insurmountable, large parts of the population found that emigration to the New World was the only option.² Lanzarote was also a political backwater – the centres of power in the Canary Islands were Santa Cruz de Tenerife, the Canary Islands' capital, and, later Las Palmas on Gran Canaria, which became the capital of the Eastern Province (that included Lanzarote and Fuerteventura) in 1927. While Lanzarote's local Council (Cabildo) had to conform to Province-wide plans, it was also able to define its own interpretation of them. Such was the case with the Development Plans that were drawn up in response to the demand for special tourist environments from the 1960s onwards.

The saving of such a landscape as Timanfaya National Park is representative of the careful management by the island's Council of the effects of tourism on Lanzarote's social, territorial and economic ecosystems. Local development plans have sought to maintain a symbiotic relationship between infrastructural and urban developments serving the tourist market, and the maintenance of agricultural and other local livelihoods, both in the context of the island's fragile natural landscapes. These have been based on careful analysis of resources and current conditions researched by representatives of the Island Council. In more recent plans (notably the Island Plan of Lanzarote, 1987),³ seventeen different types of landscape have been identified, such as those dedicated to the production of cochineal, uninhabited landscapes meriting conservation, and landscapes degraded by urbanisation that need regeneration.

One of the most interesting types is that of unique, man-made, cultivated ground. This includes the La Geria vineyards, which lie on the edge of Timanfaya's *malpais*, or badlands. Here, in an almost rainless climate, retaining the moisture of the morning's dewfall is an essential undertaking in a process of 'dry-farming'. Black picón – composed of granules of volcanic ash – is the most effective type of soil for this. Each granule acts as a hard sponge, which is more effective than a monolithically water-retaining sandy soil. The ground is arranged in what is called the *enarenado* method where semi-circular black stone walls, called *socos*, shelter vines from the winds, and the plants grow in the bottom of funnel-shaped hollows. Walls and hollows are rigidly organised, forming strange black visual fields that are themselves a tourist attraction.

1
A red pigment obtained from scale insects.

2
The effects of this on the psyche of Lanzarote are explored in the *Museum of the Emigrant, in the Castillo de Santa Barbara* near Tegui.

3
This local plan was made as one of the 'Planes Insulares de Canarias'. A detailed analysis of the 1987 'Plan Insular de Lanzarote' can be found in: Fernando Prats and Felipe Monzón, 'Reflexiones sobre Turismo, Territorio y Sociedad desde el Plan Insular de Lanzarote', *Basa*, 9 February 1989, pp. 67-77. They identify the integration of productive and cultural activity as an essential characteristic of landscape models for future development, p. 74.

2
Het effect hiervan op de geestesgesteldheid op Lanzarote wordt verkend in het *Museum of the Emigrant in het Castillo de Santa Barbara* bij Tegui.

3
Een plaatselijk idee, een van de Planes Insulares de Canarias. Een gedetailleerde analyse van het Plan Insular de Lanzarote uit 1987 is gepubliceerd in: Fernando Prats en Felipe Monzón, 'Reflexiones sobre Turismo, Territorio y Sociedad desde el Plan Insular de Lanzarote', *Basa*, 9 februari 1989, pp. 67-77. Hierin wordt de integratie van productiemethoden en culturele activiteiten in landschapsmodellen essentieel voor toekomstige ontwikkelingen genoemd, p. 74.

De Canarische machtscentra waren de hoofdstad Santa Cruz de Tenerife en later Las Palmas op Gran Canaria, dat in 1927 de hoofdstad werd van de oostelijke provincie waarvan ook Lanzarote en Fuerteventura deel uitmaakten. Hoewel het lokale bestuur van Lanzarote, de eilandsraad of Cabildo, zich moest voegen naar de plannen van het provinciebestuur, kon het die plannen wel op haar eigen manier interpreteren. Dat was dan ook het geval in de provinciale plannen voor de ontwikkeling van speciale toeristische omgevingen, waaraan sinds 1960 behoefte was.

Het behoud van een natuurgebied zoals Timanfaya National Park laat zien hoe zorgvuldig de raad omging met de gevolgen van het massatoerisme voor de sociale, territoriale en economische ecosystemen op Lanzarote. In regionale ontwikkelingsprogramma's werd geprobeerd een symbiotische relatie tot stand te brengen tussen infrastructurele en stedelijke ontwikkelingen ten behoeve van het toerisme enerzijds, en het voortbestaan van de landbouwsector en andere lokale sectoren anderzijds, waarbij het behoud van de kwetsbare landschappen op het eiland vooropstond. De programma's werden gebaseerd op een grondige analyse van de hulpbronnen en omstandigheden op het eiland, uitgevoerd in opdracht van de raad. In latere plannen (met name het Island Plan of Lanzarote uit 1987)³ werden zeventien verschillende soorten landschappen onderscheiden, bijvoorbeeld gebieden waar cochenille wordt geproduceerd, desolate landschappen die als zodanig behouden moeten blijven en landschappen die aangetast zijn door verstedelijking en als natuurlijk landschap hersteld moeten worden.

Daar waar het land op een unieke manier door mensenhanden tot landbouwgrond is omgevormd, is een bijzonder interessant landschap ontstaan. Dit is het geval in de wijngaarden van La Geria, die liggen op de grens van het schraalste deel van Timanfaya, dat 'malpais' of 'badlands' wordt genoemd. Omdat het hier bijna nooit regent, is het opvangen van de morgendauw essentieel voor de plaatselijke agrarische techniek, die 'droge landbouw' wordt genoemd. De grond die hierbij het beste gebruikt kan worden, 'black picón', bestaat uit korrels vulkanische as. Deze korrels gedragen zich als uitgedroogde sponzen die het water opzuigen en vasthouden. Het land is ingedeeld op een manier die 'enarenado' genoemd wordt: van zwarte stenen worden muurtjes in halve cirkels gevormd, 'socos', die de wijnranken tegen de wind beschermen. De planten zelf groeien in trechtervormige kuilen. Muurtjes en kuilen staan strak in het gelid en vormen zwarte optische velden die een toeristische attractie op zich zijn.

De ambitie van het eilandbestuur bij de ontwikkeling van het toerisme is gericht op kwaliteit in plaats van kwantiteit. Men onderkent dat aan de vraag naar authenticiteit en integriteit tegemoetgekomen moeten worden, wil de toeristenindustrie van Lanzarote op langere termijn standhouden. Hoewel er op het eiland waar nodig geconserveerd en gerestaureerd wordt, zijn de ontwikkelingsprogramma's voor het eiland niet uitsluitend gebaseerd op passieve behoudzucht. In plaats daarvan worden de wisselende situaties en bevolkingsaantallen die het massatoerisme met zich meebrengt tegemoet getreden in de geest van hoe van oudsher met de natuurlijke omgeving wordt omgegaan. Van in onbruik geraakte stukken grond, zoals uitgeputte mijnen waar eens picón werd gewonnen voor de landbouw, zijn bijvoorbeeld enerzijds privé-tuinen gemaakt en anderzijds, waar het om grotere stukken land ging, grote toeristische attracties. In de wijngaarden van La Geria wordt de eens zo grimmige sfeer nu verzacht door een aantal wijnproeverijen. Er wordt een groot belang gehecht aan de unieke natuurlijke soberheid van Lanzarote.

[Arcs 1600]

[Les Menuires]

[Les Menuires, La Croisette]

[Arcs 1800]

[Avoriaz]

De huidige toepassingen van natuurlijke hulpbronnen staan in het teken van het behoud van het natuurlijk evenwicht. Op respectvolle wijze wordt de natuur optimaal gebruikt en, waar nodig, beschermd. Het watergebruik is bijvoorbeeld gereguleerd, vooral in de lokale gemeenschappen, en de energie wordt zorgvuldig gewonnen met windmolens en met de alomtegenwoordige zonnepanelen. In 1993 werd Lanzarote toegevoegd aan het mondiale netwerk van biosfeerreservaten van Unesco: een erkenning van de zorg voor de natuur en verstandig beheer van de natuurlijke hulpbronnen op het eiland.

Het verleden leeft in Lanzarote voort in de manier waarop wordt omgegaan met de buitengewone en onvoorspelbare natuur op het eiland. Er wordt zelfs gezegd dat ingrijpende veranderingen in de lokale architectuur die essentiële aspecten van het verleden negeren monsterlijke gevolgen zullen hebben vanwege de teloorgang van zowel de wordingsgeschiedenis als de traditie.⁴ Op Lanzarote, en tot op zekere hoogte op alle Canarische eilanden, zijn lokale methoden steeds ontstaan in een reactie op de langdurige schraalheid van het land. Daaraan ligt een essentiële kennis van de omgeving ten grondslag, die in verschillende gedaanten opduikt gedurende de tijd, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de hierboven beschreven wijngaarden van La Geria en uit de zoutindustrie, die de droogte van het land wist te benutten en uit de recente toeristische kamelekaravannen die de woestijnlandschappen van de malpais parodiëren.⁵ Dergelijke methoden hebben een grotere gelaagdheid dan sociale constructies zoals rituelen en tradities, en zijn krachtig genoeg om zich te ontwikkelen en nieuwe functies en vereisten, zoals die van het massatoerisme, te incorporeren.

Deze reflectieve relatie met de eigen unieke locus, die terug te vinden is in de huidige landschappen op Lanzarote, deed opgang tijdens de debatten over de natuurlijke omgeving die gehouden werden ten tijde van de opkomst van het massatoerisme op het eiland. In deze tijd ontstond een nieuw zelfbewustzijn ten aanzien van de esthetische waarde van Lanzarote. Al in 1957 merkte een plaatselijke geschiedkundige op dat het prachtige uitzicht vanuit een oude militaire uitkijkpost in het ultranoordelijke Caleta de Famara een breder publiek waard was. Het feit dat er zo'n publiek bestond, dat over de middelen beschikte om zo'n afgelegen punt te bereiken en ook de zin en tijd had om te komen, betekende dat de bevolking van Lanzarote toentertijd al niet meer alleen van landbouw afhankelijk was.

Manrique

Na de busrit door Timanfaya komt men terug bij de Isolte de Hilario en stuit op 'El Diablo' (De Duivel): een restaurant van de hand van de belangrijkste auteur van de toeristische identiteit van Lanzarote, kunstenaar César Manrique (1919-1992). Zijn naam is een synoniem voor zijn interventies in het landschap van Lanzarote: Manrique symboliseert voor de welopgeleide toerist de eerbied voor de natuur van het eiland. Het Londense Tate Britain is medeorganisator van een zevendaagse reis naar Lanzarote geleid door een van hun museumconservatoren. Het hoogtepunt van elke dag is een bezoek aan een door Manrique ontworpen locatie. Op de internetpagina over de reis staat: 'Lanzarote's most famous son, the landscape artist, César Manrique enjoyed international acclaim in the modern art world. Fascinated by man's relationship with nature, he was concerned with the impact of mass tourism was having on the Cana-

Local government ambitions for tourist development on the island have been qualitative (but not exclusive) rather than quantitative. They have reflected a consciousness of the need to project an image of authenticity and integrity to the visitor for Lanzarote's tourist industry to have a lasting appeal. Frameworks for development have not been based exclusively on static, backward-looking conservation and restoration, although both approaches are used where relevant. Instead, they have built upon traditional methods of adaptation of the natural environment to determine solutions to the dynamic situations and populations that mass tourism brings. For example, obsolete places once used for agricultural purposes – such as mines for picón – have been transformed into private gardens on one scale, and major tourist locations in some cases. The once austere La Geria area is now tempered by a geography of wine-tasting establishments. A link with an organic understanding of Lanzarote's natural austerity is very important. An attitude of extracting the most from the natural environment, while respecting and restoring it in some way, is evident in contemporary uses of natural resources – in the paring of water supplies, particularly in local communities, and in the careful collection of energy through wind turbines and abundant solar panels, for example. In 1993, Lanzarote became a UNESCO World Reserve of the Biosphere in recognition of this sensitivity to the natural environment, and control of it as a resource.

In Lanzarote, the past is embodied in these specific methods of engaging with an extraordinary and unpredictable natural environment. One commentator on Lanzarote's architecture goes even further in stating that, 'the production of distinct mutations that do not conserve essential aspects of the past results in monsters, as much for loss of genetic information as for loss of tradition'.⁴ On Lanzarote, and all the Canary Islands to a

4
Fernando Gómez Aguilera, 'Naturalezas Recreadas', *Arquitectura Viva*, 51 November-December 1996, p. 20. Author's translation: 'la sucesión de distintas mutaciones sin conservar la necesaria dosis de pasado ocasiona monstrous, bien por pérdida de información genética bien por pérdida de tradición'.

4
Fernando Gómez Aguilera, 'Naturalezas Recreadas', *Arquitectura Viva*, nr. 51, november-december 1996, p. 20: 'la sucesión de distintas mutaciones sin conservar la necesaria dosis de pasado ocasiona monstrous, bien por pérdida de información genética bien por pérdida de tradición' [vertaling auteur].

5
In het Timanfaya National Park kan men bijvoorbeeld een korte rit in een kamelenkaravaan maken: ook een buitengewone toeristische belevenis.

6
<http://www.magictravelgroup.co.uk/tat-e-tour-lanzarote.asp>
8/04/2004

7
César Manrique in gesprek met Patrick Garnett, *Building Design*, 20 oktober 1989, p. 24.

Mirador del Rio

ries and was eager [to] avoid “concrete jungles” on his beloved isle.⁶

Een veelgenoemd voorbeeld van Manriques weerzin was zijn reactie op het Gran Hotel Arrecife, een twaalf verdiepingen hoge torenflat (waarin hij paradoxaal genoeg later zelf de muurschilderingen aanbracht). Het verhaal gaat dat de confrontatie met deze flat, die plaatsvond toen hij in 1968 terugkwam uit New York, zo'n openbaring was dat er naderhand op Lanzarote restricties werden gesteld aan alle nieuwbouw hoger dan een Canarische palmboom (kerktorens uitgezonderd) en dat de plaatsing van reclameborden en elektriciteitskabels langs de kant van de weg gecontroleerd werd. Deze laatste strategie benadrukt het verschil tussen het nieuwe toeristenrijk en oude stadjes zoals Teguisse, waar de elektriciteitskabels pittoresk en voldoende authentiek gevonden worden. Ondanks Manriques afkeer van vreemde invloeden in de plaatselijke architectuur (in een van zijn laatste interviews beweerde hij niet te houden van de architectuur van Niemeyer, omdat deze de natuur de rug had toegekeerd⁷) staan er nog verschillende projecten uit de jaren zestig op het eiland, zoals het direct aan het strand gelegen Hotel Los Fariones, dat in 1964 gebouwd werd door Manuel Roca.

De symbolische waarde van Manrique kwam in verloop van tijd tot stand: de geschiedenis van zijn werk en zijn rol bij de totstandkoming van het toeristische Lanzarote moest worden vereenvoudigd en gemythologiseerd. In zijn biografie wordt de verbintenis tussen de man en het eiland weerspiegeld in de relatie tussen Manriques geconstrueerde landschappen en hun geografische en culturele bronnen. Manrique werd geboren in de hoofdstad Arrecife en bracht zijn kindertijd door aan de onherbergzame West-Atlantische kust. Vanuit zijn huis kon hij de militaire uitkijkpost op de spectaculaire vulkanische klippen van Caleta de Famara zien. Jose (Pepín) Ramírez Cerda, een veelbelovende plaatselijke politicus, was een

certain extent, vernacular solutions are responses to deprivation over time, and contain an intrinsic knowledge of the environment. Examples are the vineyards of La Geria described above, or the development of a salt industry that exploited the island's aridity, or even the novelty of camel trains that now parody the desert landscapes of the *malpais*.⁵ It can be argued that these solutions work at a deeper level than the social constructs of ritual and tradition, and are robust enough to evolve and embody within them new functions and requirements – such as those of mass tourism.

The reflective relationship with its own peculiar vernacular that is evident in Lanzarote's landscapes today first became prevalent in debates about the physical environment at the moment when mass tourism became a conceivable reality on the island. At this point, a new self-consciousness about the aesthetic value of Lanzarote's landscapes came into being. As early as 1957 a local historian noted that the beautiful view from an old military lookout point on the most northerly Caleta de Famara was worthy of a wider audience. The fact that this audience existed, with the means to reach such a remote point and the time and the inclination to do so, meant that the population of Lanzarote was already dependent on more than agriculture for its livelihood.

Manrique

Returning to Isolte de Hilario after a coach-trip around Timanfaya the visitor encounters the 'El Diablo' [the Devil] restaurant, a work by the key author of Lanzarote's tourist identity – artist César Manrique (1919-1992). Synonymous with his interventions into Lanzarote's landscapes, Manrique has become a symbol of Lanzarote as revered landscape within the imagination of the cultivated tourist. The Tate (Great Britain) co-organises a seven-day tour to Lanzarote, accompanied by one of its curators. The highlights of each day are visits to Manrique sites. As the tour website explains: 'Lanzarote's most famous son, the landscape artist, César Manrique enjoyed international acclaim in the modern art world. Fascinated by man's relationship with nature, he was concerned with the impact of mass tourism was having on the Canaries and was eager [to] avoid "concrete jungles" on his beloved isle.'⁶

An oft-cited example of this aversion was Manrique's reaction to the Gran Hotel Arrecife, a twelve-storey skyscraper (for which he, paradoxically, painted murals). According to mythology, this revelatory confrontation with the tower, on his return from New York in 1968, led to the control of all new structures (except church towers) taller than a canary palm tree, and the visual management of new roadside hoardings and electricity cables. The strategy for the latter highlights the difference between the new realm that the tourist inhabits, and local towns like Tegüise, where picturesque electricity cables are considered sufficiently part of the vernacular. Despite Manrique's disapproval of alien architectural references (in a late interview he said 'I don't like the architecture of Niemeyer because he turns his back on nature')⁷ various projects from the 1960s survive, such as the seaside Hotel los Fariones, 1964, by Manuel Roca.

For Manrique to become a symbol in this way, the reality of his practice and role in the definition of tourist Lanzarote has had to be simplified and mythologised over time. The manufacture of his biography has produced a relationship between the man and the island that reflects that of his constructed landscapes with their sources, both geographical and cultural.

5
A short journey in a camel trail is another of the extraordinary tourist experiences that Timanfaya National Park offers.

6
<http://www.magictravelgroup.co.uk/tate-tour-lanzarote.asp>
8/04/2004

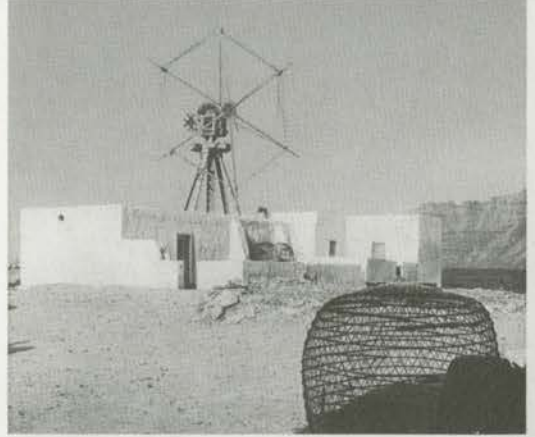
7
César Manrique in conversation with Patrick Garnett, *Building Design*, 20. 10. 1989, p. 24.

Molinos, rosa de los vientos que el aire mueve, y que lo mismo sirve para la molienda del rubio grano que para bombear el agua marina que se deposita en las balsas de las salinas, en las que va surgiendo la nieve cristalizada que la persona precisa para su sustento.

J. R. de L.

Janubio

La Graciosa

El viento viene de brazo con el sol. Trae el uno su fuelle, el otro su caldera. "Nada de guiños de Venus—dice el sol—ni de cañas maravillosas. Nosotros" "Nada de cañas maravillosas ni de guiños de Venus. Nosotros"—dice el viento.

'Arquitectura inédita', pages / página's

LANZAROTE, arquitectura inédita

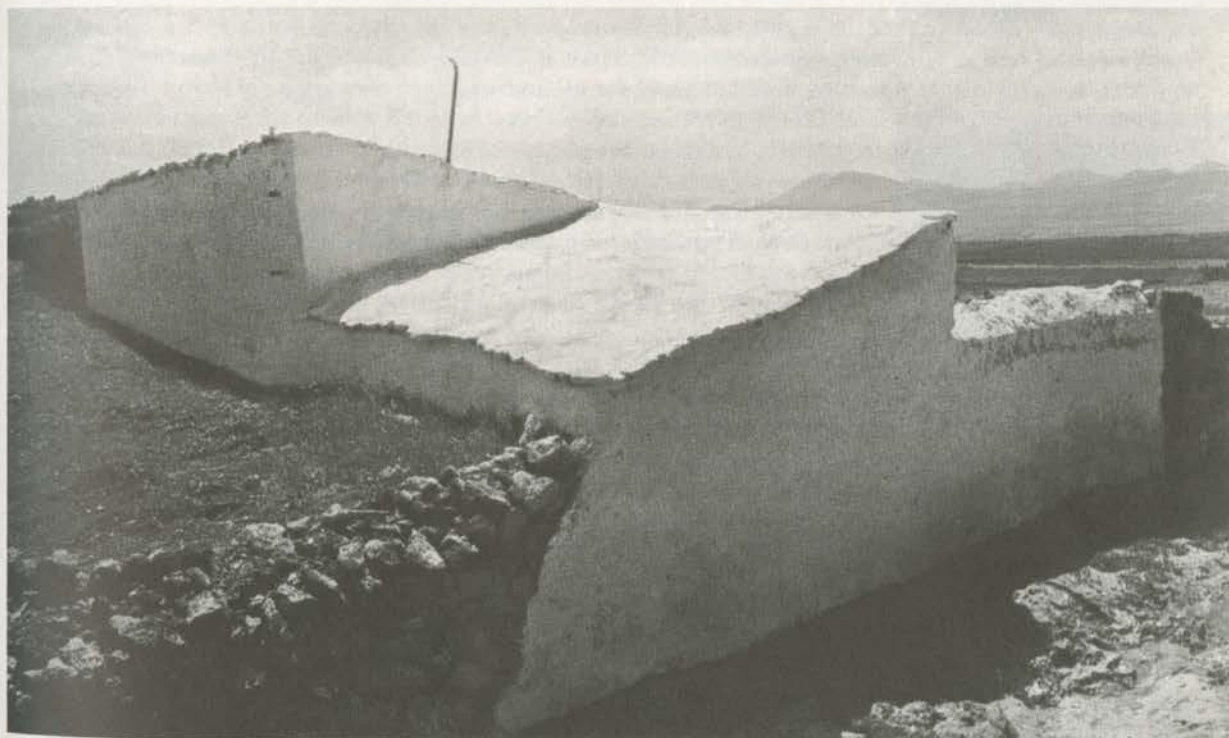
geología y paisaje
vivienda popular
arquitectura religiosa
arquitectura militar
chimeneas
puertas y ventanas
molinos

'Arquitectura inédita', cover / omslag

van zijn vroege vrienden. In zijn jonge jaren studeerde Manrique voor 'aparejador' (bouwkundig ingenieur) op Tenerife, maar hij onderbrak zijn studie om schilderkunst te gaan studeren aan de Madrileense Escuela Superior de Bellas Artes. Vele jaren later, in 1965, ging hij naar New York. Tijdens zijn verblijf daar begon hij met Ramírez, die ondertussen voorzitter van de Cabildo was, te corresponderen over bouwprojecten op Lanzarote. Onderwerp was onder meer de bouw van de Mirador del Río, waartoe in 1964 was besloten. Deze uitkijkpost op de rotsen van Famara werd in 1973 voltooid volgens ontwerp van architect Eduardo Cáceres en César Manrique.

In 1968 keerde Manrique, na een afwezigheid van 23 jaar, terug op Lanzarote. Na zijn lange omzwervingen zag hij, als wereldburger, het eiland met andere ogen. Hij zag in Lanzarote wat een bevoorrechte toerist erin zou zien en op basis daarvan begon hij een nieuwe, kunstmatige werkelijkheid te construeren. 'Men moet leren kijken', was een van zijn uitspraken.⁸ Kort na zijn terugkeer naar Lanzarote begon Manrique met zijn kritische manier van kijken de lokale architectuur en de traditionele eilandcultuur nauwkeurig in kaart te brengen. In 1974 werden de resultaten gepubliceerd in *Lanzarote, Arquitectura Inédita* (Lanzarote, onbekende architectuur) dat hij schreef samen met criticus Juan Ramírez de Lucas.⁹ In het boek worden de aangetroffen architectuurtypen bewust in verband gebracht met de geologie van het eiland. Deze aanpak verschilt van die van soortgelijke publicaties uit die tijd, zoals *Architecture without Architects* (1964)¹⁰ van Bernard Rudofsky en *Learning from Las Vegas* (1972) van Venturi & Scott Brown. Rudofsky, Venturi en Scott Brown waren geïnteresseerd in het verband tussen culturele tradities en architectonische vorm, maar voor Manrique was de architectonische vorm een direct gevolg van zijn natuurlijke omgeving; in dit geval een

House in Tegnise / Huis in Tegnise

Born in the capital of Arrecife, he spent his childhood on the wild western Atlantic coasts. His home looked out over the dramatic volcanic cliff edges of Caleta de Famara, with its military lookout station. His childhood friends included Jose (Pepín) Ramírez Cerda, a local politician in the making. As a youth, he studied as an *aparejador* (architectural technician) in Tenerife, but left to go to the *Escuela Superior de Bellas Artes* in Madrid to study painting. Many years later, in 1965, he went to New York. During his stay, he began to correspond with Ramírez, then President of the Cabildo, about projects on Lanzarote. Among these was the ongoing project for the Mirador (lookout) del Río initiated in 1964. This was to be sited on the Famara cliffs, and ultimately constructed to architect Eduardo Cáceres and Manrique's designs in 1973.

In 1968, Manrique returned to Lanzarote, having been away for twenty-three years. Distances in time and geography enabled him to view Lanzarote with a critical and cosmopolitan perspective. His eyes already saw with the vision of the privileged tourist, and the new synthetic realities that he began to construct relied on this facility. 'One has to teach how to look' he is quoted as saying.⁸ Soon after returning to Lanzarote, he began his process of critical looking in a survey of the vernacular architecture and traditional cultures of the island. His findings were published in a book called *Lanzarote, Arquitectura Inédita* (Lanzarote, Unknown Architecture) in 1974, written jointly with the critic Juan Ramírez de Lucas.⁹ The architectural types recorded in the books were deliberately aligned with the island's geology. The approach is different to the one taken in other publications of that period concerned with similar issues, such as Bernard Rudofsky's *Architecture without Architects* (1964)¹⁰ and Venturi and Scott Brown's *Learning from Las Vegas* (1972). Where Rudofsky, Venturi and Scott Brown were interested in the relationship between cultural traditions and architectural form, for Manrique architectural form was, at least on the surface, a direct response to a specific physical environment defined by an arid volcanic ground. Manrique's research also looked at culturally related building types – military architecture (the basis for his renovation of the Castillo de San José as Lanzarote's International Museum of Contemporary Art), and religious architecture, both in a more formal and less reflective way than Venturi, Scott Brown and Rudofsky.

Manrique's recording of the island's vernacular became useful in various ways. One of these has been to define the agricultural past and the life of the peasant as content for tourist attractions. Manrique had already built his *Monumento Fecundidad al Campesino Lanzaroteño*, near Mogaza, when he published this book. This is the first of a series of wind sculptures that he constructed at various points around the island, some of which also mark related tourist venues. It is made from found objects, and represents the inventiveness of the peasant worker as he struggles to derive fertility from an arid ground. Adjacent to the monument is the *Casa Museo del Campesino*, an idealised farmstead that conserves and displays the artefacts, buildings and spaces that described a generic (at least historically) peasant life.

Manrique's 'El Diablo' Restaurant on Timanfaya's Isolate de Hilario is sited on a flat plinth among a small complex of service buildings. Like many of his projects, his intervention was precursor to the tourist attraction associated with it. The restaurant was constructed in 1970 – four years before the area became a national park. As in all of Manrique's work, it is the concept of an environment, rather than the technical and practical making of a building itself, that is his work. Manrique designed the 'El Diablo' motif, which is introduced to the visitor's consciousness at the very

8
Gómez Aguilera,
op. cit. note 4,
p. 19. 'Hay que
enseñar a ver'.
[author's
translation].

9
The original title of
the book was
*Lanzarote,
arquitectura inédita:
geología y paisaje,
vivienda popular,
arquitectura
religiosa,
arquitectura militar,
chimeneas, puertas y
ventanas, molinos*
San Sebastian 1974
[Lanzarote,
unknown
architecture:
geology and
landscape, peasant
dwellings, religious
architecture,
military
architecture,
chimneys, doors
and windows, mills
(author's
translation)].

10
Manrique was
probably aware of
this publication,
since it accom-
panied at exhibition
at the *Museum of
Modern Art* in New
York held between
November 9 1964
and February 7
1965, soon after
which he became
a resident of
New York.

8
Gómez Aguilera
op. cit. noot 4,
p. 19. 'Hay que
enseñar a ver'.
[vertaling auteur].

9
De originele titel
van het boek was
*Lanzarote,
arquitectura inédita:
geología y paisaje,
vivienda popular,
arquitectura
religiosa,
arquitectura militar,
chimeneas, puertas y
ventanas molinos*,
San Sebastian 1974
[Lanzarote,
unknown
architecture:
geology and
landscape, peasant
dwellings, religious
architecture,
military
architecture,
chimneys, doors
and windows, mills
(vertaling auteur)].

10
Manrique wist
waarschijnlijk van
deze uitgave, omdat
deze verscheen bij
een tentoonstelling
in het *Museum of
Modern Art* in New
York van 9
november 1964 tot
7 februari 1965.
Kort daarna ging
hij in New York
wonen.

droog, vulkanisch gebied. Zijn onderzoek ging daarnaast ook over cultureel gebonden architectuurtypen, zoals militaire architectuur (gebruikt bij zijn verbouwing van het Castillo de San José tot het International Museum of Contemporary Art op Lanzarote) en religieuze architectuur, die hij allebei op een formele wijze en minder bespiegeld benaderde dan Rudofsky, Venturi en Scott Brown.

Manriques inventarisatie van de lokale architectuur werd later op verschillende manieren ingezet. Onder andere werden het agrarische verleden en het boerenleven gedefinieerd als onderwerp voor een toeristenattractie. Voorafgaand aan de publicatie van dit boek had Manrique het Monumento Fecundidad al Campesino Lanzaroteño gebouwd. Het staat in de buurt van Mogaza en is het vroegste werk uit een serie windsculpturen die hij op verschillende plekken op het eiland heeft gemaakt. Sommige van de sculpturen verwijzen naar nabijgelegen toeristische attracties. Het Monumento is gemaakt van gevonden objecten en verbeeldt de dagelijkse strijd om het bestaan van de inventieve boerenbevolking die het dorre land tot bloei probeert te brengen. Daarnaast bevindt zich het Casa Museo del Campesino, een modelboerderij waar de artefacten, gebouwen en werkruimten van het gewone boerenleven (in historisch opzicht) bewaard en tentoongesteld worden.

El Diablo, het restaurant dat Manrique ontwierp voor de Isolte de Hilario in Timanfaya, ligt op een vlakke plint omringd door een klein complex van dienstgebouwen. Zoals bij veel van zijn projecten het geval is, bleek Manriques interventie de voorbode te zijn van een toeristische attractie. Het restaurant dateert van 1970; vier jaar later werd het gebied een nationaal park. Zoals gebruikelijk bestond de bijdrage van Manrique vooral uit het conceptualiseren van de omgeving en niet zozeer uit de technische en praktische bouwactiviteiten. Manrique ontwierp het logo van El Diablo, dat zich na aankomst in het park steeds binnen het aandachtsgebied van de bezoeker bevindt. Tegen de tijd dat men het restaurant binnenstapt, is het logo vele malen afgedrukt te zien geweest: op folders, gidsen en op de snuisterijen in de cadeauwinkel. De omgeving is optimaal benut om een smaakvol effect te bereiken. Er wordt vlees geroosterd boven een open put, opgenomen in de ronding van een hoge muur van zwarte tufsteen. Een hitte van 400 °C stijgt op van stenen die slechts enkele meters onder de oppervlakte liggen. Deze gaart het vlees en benadrukt de buitengewone geologie van de bodem. Stalen zuilen en vloerplaten geleiden de ondergrondse hitte zodat die de ruimte erboven verwarmt en panoramavensters geven uitzicht op de veelkleurige lavavlakten. De locatie ademt een sfeer van onbewuste bekoring en subtiele schoonheid.

De persoonlijke gast

Een bezoek aan een attractie van Manrique geeft iedereen het gevoel persoonlijk te zijn uitgenodigd, ook al is het reisgezelschap nog zo groot. Waar dit gevoel vandaan komt, is moeilijk te zeggen. Alles is onberispelijk schoon en netjes en alles is een beetje vreemd. In deze omgevingen, waar mijlpalen uit het geologische verleden voor de toerist gematerialiseerd zijn, wordt een voorbijge wereld opgeroepen. Het gaat daarbij niet zozeer om een werkelijke wereld, maar om een tijd waarin de toerist tot een bevoorrechte klasse, een jetset behoorde. Vroege voorbeelden van Manriques werk brengen een dergelijke fantasiewereld tot leven: de hemel

[Arcs 1600]

[Les Menuieres]

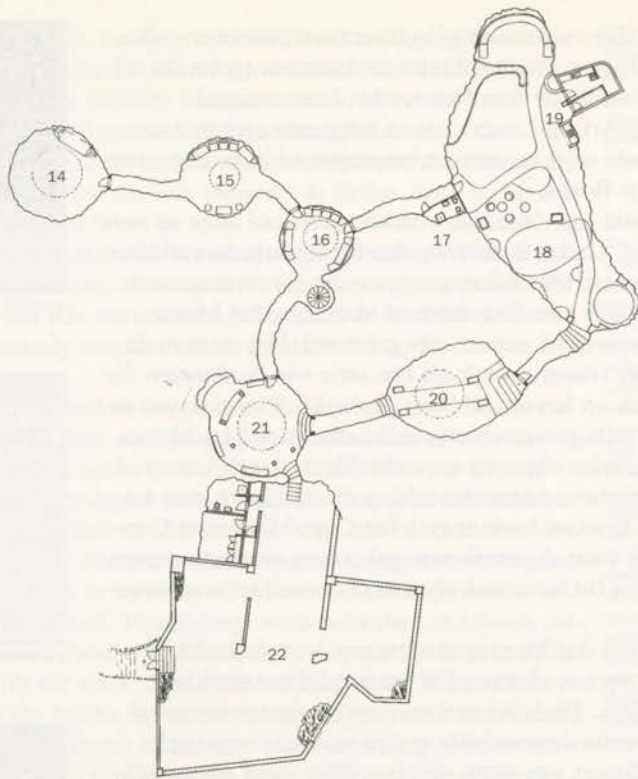
[Arcs 1800]

[Arcs 1800]

[Avonaz]

Fundación César Manrique, plan subterrean floor / plattegrond ondergrondse verdieping:

14) fountain bubble / fonteinbel, 15) white bubble / witte bel, 16) red bubble / rode bel, 17) bath / bad, 18) swimming pool / zwembad, 19) kitchen / keuken, 20) black bubble / zwarte bel, 21) yellow bubble / gele bel, 22) former studion of Manrique / voornatig atelier van Manrique

Fundación César Manrique, house, garden and landscape / huis, tuin en landschap

op een andere planeet, lijkend op de spectaculaire decors van *James Bond*-films. Dit laatste is vooral het geval bij twee vroege projecten waarbij bestaande ketens van ondergrondse grotten in de gestolde lava in gebruik zijn genomen. Jameos del Agua is in 1968 in een oude mijn gebouwd en in datzelfde jaar werd begonnen aan de bouw van het woonhuis van Manrique (sinds 1992 de Fundación César Manrique), een langlopend project op de lavavelden bij Teguiise.

Bij een bezoek aan Jameos del Agua daalt men af naar een grote ondergrondse grot, daarna loopt het pad langs de randen een diepe zwarte poel waar blinde witte krabben leven die alleen in dit water te vinden zijn. Na deze dramatische entree beklimt men een serie kortere trappen en passeert men een aantal verborgen nissen, waarna men via een bar de tuin binnenloopt die verzonken ligt in de lavarotsen. Achterom kijkend ziet men een scène uit *Apocalypse Now*, vooruitkijkend krijgt men een beeld van de hippe jaren zestig. Een intens blauw zwembad heeft zich meester gemaakt van de ruimte: gidsen vertellen dat alleen de koning van Spanje hier mag zwemmen. De bomen, rotsen en struiken die hier van nature voorkomen, lijken vervormd boven de lichtgevende witte aarde te zweven. Geheel door dit alles in beslag genomen, gaat de bezoeker even zitten in de stoelen die de tuin omringen, neergezet als in een nachtclub. De vloer van de tuin is nauwkeurig ingedeeld om de mate van toegankelijkheid aan te geven: het effen wit van de rand van het zwembad is niet uitnodigend voor modderige voeten, ernaast ligt vlak plaveisel of gladde kasseien. Op de hoeken worden de zitjes verbonden door stroken losse grijze stenen. Ondiepe poelen markeren glibberige paadjes. Aan de overkant van de tuin maakte Manrique in 1974 de toegang tot een enorme ondergrondse grot die tot auditorium is verbouwd. De belijning van een uit de rots gehouwen

edge of Timanfaya. By the time the restaurant itself is encountered the image has been reproduced many times – on leaflets, in guidebooks and on trinkets from the gift shop. The conditions of the site are used to optimum, but tasteful, effect. Meat is barbecued over an open pit, specially housed in the curve of a black tufa wall. The rising heat of rocks at 400 °C just a couple of metres below the surface cooks the meat, and highlights the extraordinary state of the ground. Steel columns and plates in the floor conduct heat from below to heat the space, and huge windows take in the polychromatic lava plains. Everywhere an easy glamour pervades, there is a carefully defined luxury – of space, of materials, of a controlled aesthetic.

II
Simon Marchan
Fiz, *Fundación
César Manrique,
Lanzarote, Stuttgart*
1996, p. 8.

II
Simon Marchan
Fiz, *Fundación
César Manrique,
Lanzarote, Stuttgart*
1996, p. 8.

The Privileged Guest

Anyone visiting a Manrique site, however big the group he is in, feels that he has been invited somewhere special. The ingredients of this experience are elusive. Everything is immaculately clean and ordered, and everything is a little bit strange. In these environments where particular epochs of the islands geological past have been reified for leisured enjoyment a lost world is inferred – not a natural one, but one where to be a tourist was to belong to a privileged class, a jet-set. Early sites evoke imaginary worlds – heaven on another planet, or the spectacular sets from a James Bond film. Two places in particular retain this film set quality; both were early projects inhabiting chains of underground caves formed in lava rock. Jameos del Agua was constructed in an old mine in 1968, and the long-running project of his own house (from 1992 the *Fundación César Manrique*) was begun on the lava fields of Tegüise at the same time. A visit to Jameos del Agua begins with a descent into a large underground cavern, and then skirts the edges of a deep black pool inhabited by blind white crabs indigenous only to this water. Once through this first dramatic space a series of small staircases and hidden niches pass by a bar and lead into a garden sunk into lava cliffs. Looking back is to view a scene from the film *Apocalypse Now*, looking ahead is to take in a vision of 1960s cool. A very blue pool dominates the space, guides report that only the King of Spain is allowed to bathe in it. Natural, but distorted objects – trees, rocks, and shrubs – float dreamlike on a luminous white ground. To absorb this vision, visitors move toward the seats around the garden's edge; these are arranged in nightclub groupings. The floor of the garden is meticulously organised, defining zones of access by grades of smoothness – the white pool's edge, which doesn't welcome dirty feet, gives way to flat paving or smooth cobblestones. Then swathes of loose grey stones connect the seats around the edges. Shallow pools guard slippery slopes. At the far end of the garden Manrique opened out an entrance to a vast underground cavern in 1974, transforming it into an auditorium. The swoop of a monolithic stair leads to upper bars and seating decks, to which a later museum that describes the islands volcanic geology has been added.

Manrique's house presents a landscape for a different kind of privileged visitor. Where Jameos del Agua was clearly designed for discerning night clubbers, his own house was where he entertained guests. His search for a site was defined, in his own words, by nostalgia – a desire to recreate an aesthetic feeling from his childhood.¹¹ The location he chose was unusual – set upon the edge an impassable sea of lava. The centrality of this place in the Manrique mythology means that it has many stories surrounding its creation. A typical one is that of his discovery of the underground world he invented beneath the white modernist-vernacular house

trap leidt naar hoger gelegen bars en terrassen, waaraan in later jaren een museum voor de vulkanische geologie van het eiland is toegevoegd.

Het panorama bij het woonhuis van Manrique is bedoeld voor een andere groep bevoorrechten. Waar Jameos del Agua kennelijk ontworpen is voor mondaine nachtclubbezoekers, ontving hij hier zijn wérkelijk persoonlijke gasten. Bij de keuze voor deze locatie gaf nostalgie de doorslag, zo zei hij zelf: hij wilde het esthetische gevoel uit zijn jeugd doen herleven.¹¹ Hij koos een ongewone locatie aan de rand van een onbegaanbare lavazee. Deze plek speelt een centrale rol in de legende van Manrique en over het ontstaan ervan doen dan ook veel verhalen de ronde. Een daarvan vertelt over zijn ontdekking van de ondergrondse wereld beneden zijn witte modern-traditionele huis, waarin hij in woonde en werkte. Op een gegeven moment zag hij de top van een vijgenboom uit de rotsen steken. Hij klauterde naar beneden en vond daar een serie van vijf onderaardse 'bellen': gasbellen verrast en vereeuwigd door stollende lava. Al deze onderaardse kamers, sommige deels open naar de hemel, zijn op eenzelfde gecontroleerd-esthetische wijze gedecoreerd als Jameos del Agua en El Diablo. Evenals in Jameos del Agua is het wandelpad vormomd als een labyrint en lopen de bezoekers van het ene intieme plekje naar het volgende door witte tunnels van geschilderd lava.

Een bezoeker kan op Lanzarote nog steeds plekken vinden waar de invloed van Manrique niet is doorgedrongen, of waar die het zwijgen is opgelegd. In de drie grootste kustplaatsen Playa Blanco, Puerto del Carmen en Costa Teguise bestaan er wel degelijk Ballard-achtige enclaves van semi-stedelijke ontwikkeling ten behoeve van de toeristen. Daar ontwikkelt zich een nieuwe vormentaal, die zich gedeeltelijk baseert op de genetische continuïteit die Manrique met zijn werk heeft geïntroduceerd. Een belangrijk kenmerk van deze enclaves is dat ze elk een welomlijnde eigen identiteit hebben die niet gesloten is, maar een verbinding aangaat en geleidelijk overloopt in de stedelijke omgeving. Dit staat in tegenstelling tot wat er momenteel wordt ontwikkeld op andere Canarische eilanden, bijvoorbeeld in Playa de las Americas op Tenerife. De verbindingen tussen de besloten domeinen van appartementen en hotelcomplexen hebben op Lanzarote een visuele en materiele integriteit, terwijl dat op andere eilanden vaak niet het geval is, doordat hotelmanagers besluiten om een strook naast hun complex alsmede het toegangsniveau individueel te bestraten. Gemeenschappelijk plaatselijk beheer van de omgeving wordt er niet aangemoedigd. Op Lanzarote wel: daar komt een voorzichtige symbiose tussen de economie van de overvloed (toerisme/namaak) en die van de armoede (landbouw/authenticiteit) tot stand. Lanzarote is als Assepoester die vóór het bal een gedaantewisseling ondergaat. De verschroeide vulkanische aarde heeft de fantasie en energie van Manrique in gang gezet en hij heeft het eiland betoverd: laten we de klok stil zetten, eer het twaalf uur slaat.

[Arcs 1600]

[Les Menuires]

[Arcs 1800]

[Avoriaz]

where his studio and living quarters were housed. finding the top of a fig tree peeping above the rocks, he climbed down it to discover one of five subterranean 'bubbles' caused by gas pockets trapped in the lava as it cooled. Each of these underground rooms, some partially open to the sky, are decorated with the same aesthetic control evident at Jameos del Agua and the El Diablo Restaurant. As at Jameos del Agua, a promenade is disguised as a labyrinth, and the visitor progresses from one intimate space to the next through white tunnels of painted lava.

A visitor to Lanzarote can still inhabit a world untouched, if not muted, by the influence of Manrique. Ballardian enclaves of tourist semi-urban development do exist in the three main coastal resorts of Playa Blanco, Puerto del Carmen and Costa Teguise. In these places, a new vernacular is defining itself, which in part draws from the genetic continuity that Manrique is credited with securing. One of the most important characteristics of these places, in contrast to contemporary developments on other Canary Islands, such as the Playa de las Americas on Tenerife, is that each centre has a specific identity which is derived from a spatial continuity within the urban realm. The connections between the private realms of apartment and hotel complexes have a visual and material integrity that is lost on other islands, where often the holiday complex managers decide on the paving of the strip adjacent to them, and the level of access. Communal and local control of the environment is restrained. On Lanzarote, this is not the case. A careful symbiosis between the economies of plenty (tourism/simulation) and deprivation (agriculture/authenticity) is measured out. Lanzarote has been compared to Cinderella, transformed for the ball. Its burnt volcanic land has been reinvented by the imaginative energy of Manrique into a wonderground; the challenge is to keep the twelfth hour at bay.

Jameos del Agua, sunken garden / verzonken tuin

